

ایستادگی

دانشگاه آزاد اسلامی

واحد بندرانزلی

پایان نامه جهت دریافت درجه کارشناسی ارشد در رشته حقوق

گرایش: جزا و جرم شناسی

عنوان:

بررسی تطبیقی موارد پرداخت دیه عاقله در مذاهب خمسسه اسلامی و حقوق موضوعه ایران

استاد راهنما

دکتر محمود علیزاده

نگارش

علیرضا امانی نودهی

تابستان ۱۳۹۷

تقدیرم به :

به کسانی که اولین کلامم بدانام آنان آغاز شد تشکر می‌کنم، از پدر و مادرم که جایگاه کنونی ام حاصل زحمات بی‌دریشان است.

به همسر عزیزم که مراد این راه‌یاری نمود و مشوق من بود

سپاسگزاری:

بنام و یاد خدا که ذکرش آرام بخش دلها و تسکین دهنده قلبهاست؛ سپاس می گویم اورا که پروردگار جان، روح و تفکری است که انسان را قادر ساخت پندیشد، کشف کند و به اثبات برساند.

و در آخر...

از همه اساتید گرانقدری که مراد نگارش این اثریاری نمودند، سپاسگزارم.

و از مساعدت تمام دوستان و عزیزانم کمال تشکر را دارم.

به نام خدا

دانشگاه آزاد اسلامی - واحد بندرانزلی

مؤرخ اخلاقی پژوهش

مایاری از خداوند سبحان و اعتماد بر این که عالم محضر خداست و همواره ناظر بر اعمال انسان و به مشور پارس داشت مقام بلند دانش و پژوهش و نظریه‌ایست جایگاه دانشگاه در اعلامی فرهنگ و تمدن بشری، مادر انجیمن و احشاء هیات علمی واحد های دانشگاه آزاد اسلامی متهم می گردیم اصول زیر را در انجام فعالیت های پژوهشی مد نظر قرار داده و از آن تحفظی نکنیم:

۱. اصل حقیقت جویی: تلاش در راستای پی جویی حقیقت و وفاداری به آن و دوری از حرکت پنهان سازی حقیقت.
۲. اصل رعایت حقوق: الزام به رعایت کامل حقوق پژوهشگران و پژوهیدگان (انسان، حیوان و نبات) و سایر صاحبان حق.
۳. اصل مالکیت مادی و معنوی: تمهید به رعایت کامل حقوق مادی و معنوی دانشگاه و همکاران پژوهش.
۴. اصل منافع ملی: تمهید به رعایت مصالح ملی و در نظر داشتن پیشبرد و توسعه کشور در کلیه مراحل پژوهش.
۵. اصل رعایت انصاف و امانت: تمهید به اجتناب از حرکت جانب داری غیر علمی و حفاظت از اموال، تجهیزات و منافع در اختیار.
۶. اصل رازداری: تمهید به صیانت از اسرار و اطلاعات محرمانه افراد، سازمان ها و کشور و همکاران و نهاد های مرتبط با تحقیق.
۷. اصل احترام: تمهید به رعایت حریم ها و حرمت ها در انجام تحقیقات و رعایت جانب همد و خودداری از حرکت حرمت شکنی.
۸. اصل ترویج: تمهید به رواج دانش و اشاعه نتایج تحقیقات و امتثال آن به بکاران علمی و دانشجویان به غیر از مواردی که منع قانونی دارد.
۹. اصل برانست: الزام به برانست جویی از حرکت رفقار غیر حرفه ای و اعلام موضع نسبت به کسانی که حوزه علم و پژوهش را به شایبه های غیر علمی می آلاینند.

نام و نام خانوادگی، تاریخ و امضاء: علیرضا الهانی نودی

« صور تجاسه دفاع »

فرم ارزشیابی نهایی فعالیت پژوهشی (پایان نامه) دانشجوی

با استعانت از الطاف خداوند متعال جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد آقای/خانم علیرضا امانی نودهی دانشجوی رشته حقوق گرایش جزا و جرم شناسی به شماره دانشجویی ۹۴۰۰۵۱۳۳۱ و کد پایان نامه..... تحت عنوان بررسی تطبیقی موارد پرداخت دیه عاقله در مذاهب خمس اسلامیه و حقوق موضوعه ایران در تاریخ..... ۱۳۹۴/۰۹/۰۹..... با حضور استاد راهنما، استاد مشاور و هیات داوران در دانشگاه آزاد اسلامی واحد بندرانزلی برگزار گردید. در این جلسه دانشجوی با ارایه گزارش از پژوهش انجام شده و نتایج بدست آمده از پایان نامه خود با موفقیت دفاع نمود و نمره نامبرده بدون احتساب نمره مقاله (از سقف ۱۸ نمره) به عدد..... و به حروف..... تعیین گردید.

امضا

نام و نام خانوادگی استاد راهنما: دکتر علیرزاده

امضا

نام و نام خانوادگی استاد مشاور:

امضا

نام و نام خانوادگی استاد داور ۱: دکتر صفایی

نام و نام خانوادگی استاد داور ۲: دکتر عباچی

نمره مقاله یا اختراع پس از بررسی فرمهای ۱۳ و ۱۴..... می باشد. لذا نمره نهایی به عدد..... و به حروف..... و درجه..... تعیین گردید.

معاونت پژوهش و فناوری
دانشگاه آزاد اسلامی واحد بندرانزلی

کارشناس حوزه پژوهش و فناوری

تاریخ و امضا

تاریخ: ۱۳۹۴/۰۹/۰۹

توجه: لطفا فرم به صورت تاپ شده تکمیل گردد.

تعهد اصالت پایان نامه

اینجانب علیرضا امانی نودهی دانش آموخته مقطع کارشناسی ارشد در رشته حقوق که در تاریخ ۹۷/۶/۱۸ از پایان نامه خود تحت عنوان بررسی تطبیقی موارد پرداخت دیه عاقله در مذاهب خمسسه اسلامی و حقوق موضوعه ایران

با کسب نمره ۱۷/۵ و درجه بسیار خوب دفاع نموده ام بدین وسیله متعهد می شوم:

۱- این پایان نامه حاصل تحقیق و پژوهش انجام شده توسط اینجانب بوده و در مواردی که از دستاوردهای علمی و پژوهشی دیگران (اعم از پایان نامه، کتاب، مقاله و...) استفاده نموده ام، مطابق ضوابط و رویه موجود، نام منبع مورد استفاده و سایر مشخصات آن را در فهرست مربوطه ذکر و درج کرده ام.

۲- این پایان نامه قبلاً برای دریافت هیچ مدرک تحصیلی (هم سطح، پایین تر یا بالاتر) در سایر دانشگاه ها و موسسات آموزش عالی ارائه نشده است.

۳- چنانچه بعد از فراغت از تحصیل، قصد استفاده و هرگونه بهره برداری اعم از چاپ کتاب، ثبت اختراع و... از این پایان نامه داشته باشم، از حوزه معاونت پژوهشی واحد مجوزهای مربوطه را اخذ نمایم.

۴- چنانچه در هر مقطعی زمانی خلاف موارد فوق ثابت شود، عواقب ناشی از آن را می پذیرم و واحد دانشگاهی مجاز است با اینجانب مطابق ضوابط و مقررات رفتار نموده و در صورت ابطال مدرک تحصیلی ام هیچگونه ادعایی نخواهم داشت.

نام و نام خانوادگی علیرضا امانی نودهی

تاریخ و امضاء

فهرست مطالب

۱	چکیده
۲	مقدمه
۷	فصل اول: کلیات تحقیق
۸	۱-۱-۱ عاقله در لغت و اصطلاح
۱۰	۱-۱-۱-۱ شرایط عاقله
۱۱	۱-۱-۲ شرایط مسئولیت عاقله
۱۲	۳-۱ مفهوم لغوی و تعریف اصطلاحی دیه
۱۳	۱-۳-۱ وجه نامگذاری دیه
۱۳	۱-۳-۲ اسامی دیه
۱۴	۱-۳-۳ تعریف فقها از دیه
۱۴	۱-۳-۴ تعریف دیه در کلام حقوقدانان
۱۶	فصل دوم: پرداخت دیه عاقله در مذاهب چهارگانه اهل سنت
۱۷	۱-۲ مفهوم عاقله از منظر اهل سنت
۱۷	۱-۱-۲ مشروعیت عاقله در روایات اهل سنت
۱۸	۲-۲ شرایط برعهده گرفتن دیه توسط عاقله
۲۰	۳-۲ اشخاص عاقله
۲۱	۴-۲ شروط عاقله
۲۲	۱-۴-۲ سهم هر عاقله در پرداخت دیه
۲۲	۲-۴-۲ پرداخت عاقله برای قتل خطای حاکم
۲۳	۳-۴-۲ مهلت پرداخت دیه برای عاقله
۲۴	۴-۴-۲ تغلیظ دیه و تخفیف آن
۲۶	فصل سوم: بررسی حقوقی عاقله و مصادیق آن در قوانین ایران
۲۷	۱-۳ مفهوم مسئولیت کیفری و نقش فعل غیر

۲۹	۳-۱-۱ شروط افعال مباشر جرم
۲۹	۳-۱-۲ شروط افعال مسئول کیفری فعل غیر
۳۰	۳-۱-۳ مفهوم مسئولیت کیفری
۳۱	۳-۱-۳-۱ مفهوم جرم کیفری
۳۱	۳-۲ جایگاه فعل غیر در مسئولیت کیفری
۳۱	۳-۲-۱ پیشینه تقنینی
۳۲	۳-۳ مبانی مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر
۳۲	۳-۳-۱ بررسی معاونت و مشارکت در جرم
۳۵	۳-۳-۱-۱ تئوری خطر
۳۵	۳-۳-۱-۲ تئوری خطا
۳۷	۳-۴ تقصیر
۳۷	۳-۴-۱ نظریه های مختلف در باب تقصیر
۳۹	۳-۵ انواع مسئولیت کیفری
۴۰	۳-۵-۱ مسئولیت قانونی
۴۱	۳-۵-۲ مبانی قانونی مسئولیت کیفری
۴۲	۳-۶ دیدگاههای مختلف فقهی حقوقی در رابطه با عاقله
۴۶	۳-۷ عاقله چه کسانی اند؟
۴۶	۳-۷-۱ عصبه
۴۶	۳-۷-۲ معتق
۴۷	۳-۷-۳ ضامن جریره
۴۷	۳-۷-۴ امام مسلمین
۴۷	۳-۸ رابطه مسئولیت عاقله و اصل شخصی بودن مجازاتها
۴۸	۳-۸-۱ قتل عمد
۴۹	۳-۸-۲ قتل شبه عمد

۴۹	۳-۸-۳ قتل خطامحضض
۵۱	۳-۹-۳ عاقله نداشتن یا ناتوانی عاقله
۵۱	۳-۹-۳ مسئولیت جانی با نبود یا ناتوانی عاقله
۵۲	۳-۹-۳ مسئولیت بیت المال با نبود عاقله یا فقر آن
۵۵	۳-۹-۳ اگر عاقله در وسط مهلت فوت کند
۵۵	۳-۱۰-۳ مسئولیت کیفری ناشی از تقصیر
۵۶	۳-۱۰-۳ ۱- انواع تقصیر کیفری
۵۶	۳-۱۰-۳ ۱-۱- بی احتیاطی
۵۷	۳-۱۰-۳ ۲-۱- بی مبالاتی
۵۷	۳-۱۰-۳ ۳-۱- عدم مهارت
۵۷	۳-۱۰-۳ ۴-۱- عدم رعایت نظامات دولتی
۵۸	۳-۱۰-۳ ۲- مسئولیت کیفری بدون تقصیر
۵۸	۳-۱۱- قانون مطبوعات و مسئولیت جزائی ناشی از عمل دیگری
۶۱	۳-۱۲- قانون کار (در تبیین مسئولیت ناشی از فعل غیر)
۶۲	۳-۱۳- ضمان عاقله، حکمی وضعی یا تکلیفی
۶۳	۳-۱۳-۱ جایگاه عاقله در زمان حاضر
۶۵	نتیجه گیری
۶۶	پیشنهادات
۶۷	منابع

بررسی تطبیقی موارد پرداخت دیه عاقله در مذاهب خمسسه اسلامی و حقوق موضوعه ایران

علیرضا امانی نودهی

چکیده:

یکی از مباحث قابل توجه در حقوق اسلامی، مسئله عاقله و موارد و مسئولیت آن در پرداخت دیه است. عاقله از ماده عقل به معنای منع و بازداشتن است و در اصطلاح به افرادی می گویند که بار پرداخت دیه را به جای مرتکب بر عهده می گیرند و این افراد بستگان ذکور نسبی پدر و مادری، یا پدری به ترتیب طبقات ارث به طوری که همه کسانی که حین الفوت می تواند ارث ببرند به صورت مساوی عهده دار پرداخت دیه خواهند بود.

فلسفه تشریح ضمانت عاقله حفظ خون انسان و به خصوص مسلمان شناخته می شود. عاقله دیه جرح موضحه و بالاتر را تحمل می کند. با بیان دیدگاههای موافق و مخالف ضمان عاقله در قتل خطایی اصل تشریح مسئول بودن عاقله انکار ناپذیر است اما در جامعه امروزی با توجه به مقتضیات زمان و مکان باید به بیمه های مختلف که می توانند جایگزین عاقله باشند اهتمام داشت و لذا آنجا که بیمه فراگیر است باید گفت که هدف ضمانت عاقله حاصل است و در آن جامعه عاقله وظیفه ای ندارند ولی در غیر این صورت عاقله هنوز هم به حکم تکلیفی موظف به پرداخت خونبها می باشند.

ضمان عاقله حکمی تکلیفی می باشد نه وضعی، بدین معنا که پرداخت دیه ابتدا بر جانی است و مسئول و بدهکار اصلی جانی می باشد و عاقله از سوی جانی دین او را می پردازد و در صورت عجز و ناتوانی عاقله از پرداخت دیه، چیزی بر ذمه او نیست و ضامن حقیقی خود جانی است. اگر مرتکب در فعل و قصد خطا کند، جرح و قتل خطایی است. برای ضمانت عاقله باید جنایت با بینه یا علم قاضی و یا قسامه ثابت شود و به مباحث جانبی و مانند مفهوم و تعریف دیه نیز پرداخته می شود.

واژگان کلیدی: عاقله، عصبه، ضامن جریره، دیه، مسئولیت، قتل، جنایت، خطا.

قصاص جانی یا پرداخت دیه از طرف او یکی از اصول و احکام مسلم و قطعی دین اسلام می باشد. اما در عین حال گاهی جنایات وارده قصاص جانی را بدنبال ندارد بلکه جانی ملزم به پرداخت دیه می شود. یکی از موارد پرداخت دیه، جنایتی است که خطای محض باشد.

در اینگونه جنایات که مرتکب نه قصد جنایت برمجنی علیه را داشته است و نه قصد فعل ایجاد شده را، افرادی غیر از جانی که عاقله نامیده می شوند مسئول پرداخت دیه می گردند که همان بستگان ذکور نسبی پدر و مادری یا پدری جانی هستند. تحمیل پرداخت دیه بر افرادی غیر از جانی این انگیزه را در من بوجود آورد که بدنبال حکمت‌های این مسئولیت باشم سپس از لحاظ فقهی در مذاهب اسلامی و حقوقی آن را مورد بررسی قرار دهم و اینکه این مسئولیت (عاقله) مختص زمانی خاص و یک نوع زندگی خاصی است یا در همه زمانها و مکانها می توان عاقله را مسئول دانست.

در خصوص موضوع مورد نظر کتابها و مقالاتی به رشته تحریر در آمده است که در بیشتر آن نویسندگان تنها جنبه فقهی موضوع را بررسی نموده اند که در آن نیز به یکی از مذاهب پرداخته شده و به این صورت جامع هر چهار مذهب نبوده است، و از طرفی جنبه حقوقی مسأله را نیز چندان مورد کنکاش قرار نداده اند و یا حداکثر به ذکر مواد قانونی در خصوص بحث اکتفا کرده اند.

با توجه به نکات یاد شده فوق در این اثر، فصل اول را به کلیات و مفاهیم پژوهش اختصاص داده شده در فصل دوم به بررسی موارد پرداخت دیه عاقله در مذاهب چهارگانه اهل سنت از لحاظ فقهی اشاره شده است، در فصل سوم به مصادیق عاقله در حقوق که همان مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر در حقوق موضوعه ایران است می پردازیم و در فصل چهارم به مفهوم و شناسایی مبانی مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر در قلمرو حقوق ایران و فقه امامیه را مورد بررسی قرار داده ایم.

بیان مسئله:

مواردی پیش می آید که افراد بدون اینکه خود مرتکب خطا و جنایتی شوند خسارت ناشی از خطا و جنایت دیگری را باید پرداخت کنند. یکی از موارد این پرداخت خسارت که از طرف قانونگذار به این افراد تحمیل شده می شود، جنایت خطای محض است که در آن جانی نه قصد جنایت بر مجنی علیه را داشته است و نه قصد فعل ایجاد شده را. همچنین جنایات صغیر و مجنون نیز به منزله خطای محض است. در خطای محض و آنچه به منزله این خطا است، قانونگذار خویشان ذکور جانی را مسئول پرداخت دیه می داند که از آنها به عنوان عاقله یاد می شود.

عاقله از ماده عقل به معنای منع و بازداشتن است و در اصطلاح به افرادی می گویند که بار پرداخت دیه را به جای جانی بر عهده می گیرند و این افراد بستگان ذکور نسبی پدر و مادری، یا پدری به ترتیب طبقات ارث به طوری که همه کسانی که حین الفوت می تواند ارث ببرند به صورت مساوی عهده دار پرداخت دیه خواهند بود.

ضمان یا مسئولیت عاقله مبتنی بر قرارداد اجتماعی بین افراد قوم در جامعه سنتی پیش از اسلام به شمار میرفت که در زمان خود از پشتوانه حقوقی برخوردار بود و پس از اسلام هم مورد امضای شارع قرار گرفته است.

موضوع مسئولیت عاقله در قتل و جنایات خطایی مطرح است و عاقله باید واجد صفاتی از جمله ذکورت، عقل، بلوغ و قدرت در پرداخت دیه باشد، برای اینکه عاقله را مسئول پرداخت دیه دانست باید شرایطی رعایت شود از جمله، خطایی بودن جنایت، ثبوت با بینه و جنایت عضو به اندازه موضعه و یا بیشتر از آن باشد و دیه به خاطر ضرر بدنی بر شخص آزاد واجب شده باشد.

بیشتر فقهای اسلام اعم از شیعه و سنی به مسئول بودن عاقله جهت پرداخت دیه در قتل خطای محض فتوا داده اند، و نوعاً همه فقها اصل مسئول دانستن عاقله را در صدر اسلام در مورد پرداخت دیه پذیرفته اند؛ البته اگر صغیر یا مجنونی مرتکب جنایت عمد و یا شبه عمد گردد جنایت او به منزله خطای محض انگاشته میشود که عاقله مسئول پرداخت آن می باشد.

تحمیل پرداخت دیه بر افرادی غیر از جانی دارای حکمت هایی است که در این پژوهش به آن پرداخته خواهد شد، سپس مبانی این مسئولیت را بر اساس آنچه که در قرآن و سنت آمده است بررسی نماید تا دریابد این مبانی مختص زمانی خاص و یک نوع زندگی خاص است یا در همه زمانها و مکانها می توان عاقله را مسئول دانست .

این موضوع که بستگان جانی موظف به پرداخت دیه جنایتی شده اند که هیچ دخالتی در آن نداشته اند؛ مورد مناقشه فقیهان و حقوقدانان است زیرا در بعد اجتماعی و در میدان عمل با موازین عدالت اجتماعی نا همگون به نظر می رسد از آنجا که این ماده قانونی بر گرفته از فقه اسلامی است ، پژوهشی دوباره در فقه و حقوق و منابع آن مورد نیاز است ، تا با راهکارهای مناسب باز شدن گره های قانونی ممکن گردد. مسئول شناختن عاقله و خویشاوندان پدری هر چند در زمان پیامبر اکرم (ص) و در میان اعراب با آن بافت اجتماعی هیچ اشکالی را به وجود نمی آورد و اصلاً یک حکم امضایی است که با تنظیم آن توسط پیامبر کارکرد اجتماعی - اسلامی پیدا کرده است ولی در جامعه ما ، البته با این فرض که بیمه های اجتماعی فراگیر شده باشد ، به لحاظ شرایط متفاوت اجتماعی ، قابل پیاده کردن نیست.

در این بحث با نگاهی ویژه به عاقله از جنبه حقوقی آن، که در حقوق از موارد مسئولیت ناشی از فعل غیراست؛ به بررسی آن خواهیم پرداخت. در حقوق جزا اصل بر شخصی بودن مسئولیت کیفری است، با این حال مقوله مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر به عنوان استثنائی بر اصل شخصی بودن مسئولیت کیفری می باشد. در هر حال موضوع اصل شخصی بودن کیفری یکی از اصول مسلم حاکم است و امروزه از اصول معتبر حقوق جزا نشأت گرفته از شرع مقدس اسلام می باشد، با مطالعه نظام حقوقی ایران اصل شخصی بودن مسئولیت کیفری مورد پذیرش قرار گرفته است البته این اصل دارای استثنائاتی می باشد که ضمان عاقله که مسئولیت مرتکب اصلی را بر دوش می گیرد و مهم تر از آن بیان ویژگی هایی است که در راستای این امر قرار دارد.

در مورد سابقه این تحقیق با توجه به بخش فهرست منابع کارهایی انجام شده و نظراتی مطرح گردیده که آنها به تنهایی جوابگوی سوالات طرح شده در این پژوهش و همچنین سوالات پیش رو نیستند و همینطور مردم جامعه با مشکلاتی گریبانگیر هستند که در مورد ضمان عاقله باید تصمیمات و فتاویای بدیعی ارائه شود که ضمن جلوگیری از هدر رفتن خون انسان عرف جامعه را هم مد نظر قرار دهد. ولی با این وجود چند اثر راجع به موضوع مدنظر وجود دارد که از آن جمله است:

۱- عنوان پایان نامه: بررسی ضمان عاقله در قتل خطایی در فقه اسلامی، نعمت ا. صادقی، شهریور ۱۳۸۸

۲- مقاله بررسی حقوقی عاقله در فقه اسلامی و قرآن، افضل، روح الله، مطالعات قرآنی، پاییز ۱۳۹۰ - شماره ۷

۳- مقاله قلمرو مسؤلیت بیت المال در پرداخت دیه، بای، حسین علی، حقوق اسلامی :: زمستان ۱۳۸۳ - شماره

۳

اهمیت و ضرورت انجام تحقیق:

با پیدایش تمدن جدید و پیشرفت صنعت و رشد سریع تکنولوژی و تأثیر شگرف آن در همه مراحل اجتماع، طبعاً حقوق و از جمله حقوق جزا در صدد ایجاد قواعد و قوانین لازم و هماهنگ با ساخت اجتماعی جدید برآمد، با وجودی که برخی از نظام‌های کیفری در ابتدا از پذیرش مسؤلیت کیفری ناشی از فعل غیر امتناع می‌کردند در حالیکه چنین اصلی با عنوان عاقله ریشه در شرع و آموزه‌های دینی ما دارد. اما اکنون این نظام‌ها تمایل زیادی به شناسایی این مسؤلیت نشان داده‌اند و آن را پذیرفته‌اند. این ضرورت اجتناب ناپذیر محققان و حقوق دانان را به دادن پاسخ به این پرسش کشاند که تضاد و تنافی پذیرش اصل مسؤلیت کیفری و اصل شخصی بودن مجازات را چگونه باید حل، توجیه و تبیین کرد.

تحقیق در شرایط، مصادیق و مبانی عاقله که در حقوق از مصادیق مسؤلیت کیفری ناشی از فعل غیر می‌باشد، و ترسیم و تعیین حدود و قلمرو آن، پیش از هر چیز، راه را برای ارائه یک نظریه منسجم درباره آن هموار می‌کند، بعلاوه آشنایی عمیق با شرایط جدید که در پی تحولات شگرف در عرصه علم و تکنولوژی بر جوامع فعلی مستولی گشته و اطلاع کافی از چارچوب‌های حقوقی اسلام که ضمن پذیرش اصول ثابت، از طریق اجتهاد و با تکیه بر حفظ مصلحت اجتماع راه برای پذیرش ضرورت‌های ناشی از زندگی عصری را در هر شرایطی هموار کرده است، موجب خواهد شد که حد و مرزی از شرایط و مصادیق و مبانی این نهاد مهم جزایی در اذهان ترسیم گردد و دست آخر اینکه با ترسیم دقیق مبانی این نظریه، زمینه برای پذیرش این نهاد جزایی در بین حقوق دانان و به تبع آن در افکار عمومی حاصل خواهد گشت.

اهداف تحقیق:

از ویژگی های دنیای امروز پراکندگی خانواده ها به دلایل مختلف می باشد و جامعه از حالت سنتی و خانواده های قبیله ای فاصله گرفته است. پس پیدا کردن عاقله و همچنین متعهد کردن آنها امری دشوار بوده و کار نا معقولی به نظر می رسد. مثلاً برای فردی که در کشور خارجی است و پسر عموی او در ایران قتل خطایی انجام داده، نامه نوشته شود که شما باید دیه فلان مقتول را بدهید. و از طرفی خون انسان محترم است و نباید هدر برود و قوانین اسلام نیز نباید خدشه دار شوند، که عقیده به ابدی بودن قوانین اسلام مورد تردید قرار گیرند. پس باید با مراجعه به دلیل های شرعی مسئله ضمان عاقله را به چالش کشید تا به برداشت نوینی از ضمان عاقله برسیم که علاوه بر پاسخگو بودن به مسائل امروزی با عقاید و آموزه های اسلامی نیز همسو باشد و در عین حال خون انسانها نیز محترم بماند.

پرسش ها و یا فرضیه های تحقیق:

سؤالاتی که در این موضوع مطرح می شود این است که :

۱- آیا حکم ضمان عاقله در جامعه امروزی هم قابل اجراست؟

۲- ماهیت دیه در ضمان عاقله چیست؟

۳- محدوده افراد عاقله کجاست؟

فرضیه ها

۱- ضمان عاقله برابر نظام حقوقی در جامعه امروزی نیز قابل اجرا است و فلسفه آن جلوگیری از هدر رفتن خون انسان می باشد. در مقررات جدید، قانون گذار عاقله را شامل کسانی می داند که به تسمیه ارث می برند و در صورت عدم وجود آنان، نزدیکان پدری و نزدیکان مادری در پرداخت دیه به طور اثلاث شرکت دارند.

۲- دیه پرداخت شده در ضمانت عاقله از باب مجازات نیست و در واقع هدف آن جبران خسارت ناشی از جنایت به مجنی علیه یا اولیای او است در جامعه کنونی می توان در مواردی چون تصادفات، مسئولیت بیمه را پذیرفت و در موارد دیگر اگر تعهدی، ضمن قرارداد بیمه یا قرارداد دیگری وجود داشته باشد قابل پذیرش است و این امر هیچ منافاتی با اصول شرع مقدس اسلام ندارد.

۳- افراد عاقله خویشان ذکور ابویی و ابی، اعم از وارث و غیر آن را شامل است و همچنین گفته اند:

شرط است که عاقله ذکور باشند، پس زن عاقله نمی باشد و شرط است که بالغ و عاقل باشند پس نابالغ و دیوانه، عاقله نیستند و شرط است که غنی و قادر به پرداخت دیه باشد پس بر فقیر دیه لازم نیست و غنی و فقیر بودن را در وقتی که سال تمام می شود و دیه را می پردازند اعتبار و ملاحظه می کنند.

جنبه نوآوری و جدید بودن تحقیق:

بررسی تطبیقی نهاد عاقله با نهادها و تأسیسات مشابه امروزی از قبیل مسؤلیت بیمه ها از جهات بدیع و جدید این موضوع است.

اهداف کاربردی:

این رساله می تواند مورد استفاده طلاب حوزه های علمیه، دانشجویان رشته فقه و دانشجویان رشته فقه و حقوق جزا، وکلاء و قضات دادگستری قرار بگیرد.

روش تحقیق:

روش انجام تحقیق به صورت کتابخانه ای، مقایسه ای و تطبیقی، مباحثه ای، استنتاجی، پژوهش تاریخی، مراجعه به نسخ خطی و چاپی کتابخانه ها، جستجوی اینترنتی، نرم افزارهای موجود از جمله نرم افزار (المعجم)، رجوع به فقها و علما بوده است، در کل اساس مطالعه ما بر پایه روشهای فقهی و حقوقی استوار است و با عنایت به موضوع بحث سعی کرده ایم که از کتب تطبیقی که نظرات امامیه در آن مطرح است استفاده کنیم. و به لحاظ اهمیت مباحث تاریخی و اجتماعی به آن حوزه نیز وارد شده و این در نتایج حاصله بسیار راهگشاست.

فصل اول :

کلیات تحقیق

تردیدی نیست که انسان‌ها در زندگی اجتماعی وابستگی‌هایی به یکدیگر دارند و هر فرد در مقابل هم‌نوع خویش، مسئولیت‌هایی را به عهده دارد، برخی از این مسئولیت‌ها از نظر شرع و عرف و عقل الزامی می‌باشد.

یکی از آن مسئولیت‌ها، ضمان عاقله است که در بعضی موارد، مسوول پرداخت دیه می‌باشد. این مسئولیت هر چند در زمان قبل از اسلام و بعد از آن در زمان پیامبر (صلی الله علیه وسلم) و در بین اعراب، اشکالی را به وجود نمی‌آورد، اما در جامعه ما قابل پیاده کردن نبوده است.

بیشتر فقهای اسلام اعم از شیعه و سنی به مسئول بودن عاقله جهت پرداخت دیه در قتل خطایی محض فتوا داده‌اند و نوعاً همه فقها، اصل مسئولیت داشتن عاقله را در صدر اسلام در مورد پرداخت دیه پذیرفته‌اند، اما بعضی از حقوق دانان اسلامی، مسئولیت عاقله در جامعه کنونی را درست نمی‌دانند. در این فصل قبل از بررسی فقهی حقوقی در مورد عاقله و موارد پرداخت آن، به بیان مفاهیم و تعاریف کاربردی در این تحقیق خواهیم پرداخت.

۱-۱ عاقله در لغت و اصطلاح

عاقله، مؤنث عاقل از مادهٔ عقل است که در زبان عربی به معنای منع، حفظ و بستن می‌باشد. عاقله در لغت به معنی نگهدارنده و مواظبت کننده است. (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۴، ۴۴۱)

اما بطور کلی در لغت به معانی زیر به کار رفته است:

الف: عاقله از واژهٔ «عقل» به ضم عین مشتق شده و به معنای بستن و محکم کردن است. به همین دلیل به ریسمانی که برای بستن است، عقال گویند و از این رو، به خویشاوندان جانی هم عاقله گفته می‌شود که با عقال، شتران را (به عنوان دیه) به خانه ولی مجنی علیه می‌بردند و می‌بستند. (طریحی، بی تا، ۵، ۴۲۷)

ب: عاقله از عقل به فتح عین و به معنای منع و نگه دارنده و مواظبت کننده است. (جعفری لنگرودی، ۱۳۶۸، ۴۴۱) شهید ثانی در بیان تناسب این معنی با عاقله می‌نویسد: چون در زمان جاهلیت عشیره و خویشان قاتل به وسیله شمشیر، قاتل را از گزند اولیای مقتول منع و محافظت می‌کردند و سپس در اسلام این ممانعت با پرداختن مال (دیه) حاصل گردید. به همین مناسبت، به خویشاوندانی که با این پرداخت عامل منع میشوند، عاقله گفته‌اند. (جبلی عاملی، بی تا، ۱۰، ۳۰۷)

ج: عقل به معنای دیه هم به کار رفته است، چنان که در حدیث نبوی «عقل المرأة مثل عقل الرجل حتی يبلغ الثلث من الدیه» به همین معناست، یعنی دیه زن مثل دیه مرد است تا به یک سوم برسد.

عقل در عربی به معنای دیه است، و این بدان سبب است که دیه نزد عرب جاهل شتر بوده است، چرا که اموال و دارایی آن‌ها شتر بود و دیه را بدین جهت عقل نامیدند. به نظر می‌رسد که فلسفه وضع عاقله به معنای دوم که منع و بازداشتن است، مناسب تر می‌باشد. (افضلی، روح الله، ۱۳۹۰، ش ۷، ۹ تا ۲۶)

عاقله عبارت است از بستگان ذکورنسبی پدر و مادری یا پدری به ترتیب طبقات ارث به طوری که همه کسانی که حین الفوت می‌توانند ارث ببرند به صورت مساوی عهده‌دار پرداخت دیه خواهند بود بدین ترتیب در مقررات جدید، قانون‌گذار عاقله را شامل کسانی می‌داند که به تسمیه ارث می‌برند و در صورت عدم وجود آنان، نزدیکان پدری و نزدیکان مادری در پرداخت دیه به‌طور اثلاث شرکت دارند. (شامبیاتی، ۱۳۸۸، ۲، ۱۳۱) با مطالعه منابع حقوق اسلامی در این باب می‌توان عاقله را به چهار دسته تقسیم نمود که عبارتند از: ۱-عصبه ۲-معتق ۳-ضامن جریره ۴-امام.

بیت المال در چهار مورد ذیل دیه را می‌پردازد:

الف-هرگاه قاتل مسلمان دارای عاقله نباشد؛

هرگاه قاتلی که مسلمان است، عاقله نداشته باشد، پس از پی‌جویی درباره عاقله او، و احراز عدم آن، بیت المال دیه او را می‌پردازد و این به خاطر قول رسول خداست که فرمود: «أنا وارث من لا وارث له عنه وارثه (من وارث کسی هستم که هیچ وارثی ندارد و من از طرف او دیه او را می‌پردازم و از او ارث می‌برم)».

ب-هرگاه عاقله، معسر باشد؛

هرگاه قاتلی که مسلمان است دارای عاقله باشد، ولی عاقله از پرداختن دیه یا تنمه آن عاجز باشد، پس از آنکه مؤکداً عجز آنان در پرداخت کل دیه، یا بعضی آن احراز گردید پرداخت دیه کلاً یا بعضاً بر عهده بیت المال قرار می‌گیرد.

ج-خطای امام، یا حاکم در حکم؛

بیت المال دیه را موقعی می‌پردازد که امام، یا حاکم در حکم خطا کند و موجب دیه گردد، و عاقله در این مورد نقش ندارد. زیرا امام و حاکم از جانب خدا نیابت دارند، پس خطای آن دو از بیت المال پرداخت می‌شود. هر گاه در اثر تقصیر یا اشتباه قاضی در موضوع یا در تطبیق حکم بر مورد خاص، ضرر مادی یا معنوی متوجه فردی شود، در مورد ضرر مادی در صورت تقصیر، مقصر طبق موازین اسلامی ضامن است، در غیر این صورت خسارت به وسیله دولت جبران می‌شود. "هرگاه در اثر خطای قاضی، در حکم و یا تشخیص موضوع و یا تطبیق حکم بر موضوع، شخص بی‌گناهی محکوم به مرگ شده و متحمل خسارت بدنی شود دیه قتل یا جراحات از بیت‌المال است، خطای قاضی به این علت که قاضی شرایط قضاوت را ندارد و یا خلاف کتاب و سنت حکم کرده است.

د-پیداشدن کشته‌ای در اماکن عمومی؛

اگر کشته‌ای در بزرگرایی پیدا شود که قاتل او مجهول باشد و آن راه جای رفت و آمد عموم باشد مانند راه‌های گشاده بازارها و جاده‌ها و میان شهرها، مسجد جامع و پل‌های عمومی، دیه آن بر بیت المال خواهد بود، زیرا این

مراکز مشترک و مصلحت آن‌ها مربوط به همه مردم است و حفظ و نگهداری آن‌ها به عهده همه مردم است که اگر تقصیر کنند. ضامن هستند، و بیت المال مال آنان است، از این رو دیه مزبور از بیت المال داده می‌شود و همچنین هرگاه کسی در روز جمعه یا عرفه یا زیارت قبول ائمه اطهار در اثر ازدحام بمیرد دیه او بر بیت المال مسلمین است، همه این موارد در کتب فقهی آمده است. (حلی، ۱۴۱۱، ج ۳، ص ۳۵۹)

۱-۱-۱ شرایط عاقله

گفته‌اند شرط است که عاقله ذکور باشند، پس زن عاقله نمی‌باشد و شرط است که بالغ و عاقل باشند پس نابالغ و دیوانه، عاقله نیستند و شرط است که غنی و قادر به پرداخت دیه باشد پس بر فقیر دیه لازم نیست و غنی و فقیر بودن را در وقتی که سال تمام می‌شود و دیه را می‌پردازند اعتبار و ملاحظه می‌کنند. (مجلسی، ۱۴۰۴، ص ۲۷)

الف: ذکور بودن؛

با پذیرش این صفت برای عاقله، زن از شمول افراد عاقله خارج می‌شود، همان‌طور که در قانون مجازات اسلامی، ماده ۴۶۸ نیز عاقله را بستگان ذکور نسبی پدر و مادری یا پدري به ترتیب طبقات ارث معرفی می‌کند. با ملاحظه ماده ۴۶۸ قانون مجازات اسلامی مشخص می‌شود که قانون‌گذار ما به تبعیت از قول مشهور، عصبه را به عنوان عاقله جانی پذیرفته است؛ بنابراین، عصبه مطابق ماده فوق شامل دو دسته‌اند:

۱- خویشان ذکور نسبی پدري (نظیر: پدر، پدربزرگ، عمو و عموزاده)

۲- خویشان ذکور نسبی پدري و مادري (همچون برادر-برادرزاده و...)

بنابراین زن از فهرست کسانی که جزو عاقله محسوب می‌شوند، خارج می‌گردد.

ب: عقل و بلوغ؛

توضیح شرط دوم و سوم، با شرط دوم یعنی عقل، پرداخت دیه از دیوانه ساقط می‌شود و با شرط سوم بلوغ است پرداخت دیه شامل کودک نمی‌شود.

از جمله افرادی که جزء عاقله محسوب نمی‌شوند کودک و دیوانه هستند، زیرا با توجه به معنای لغوی و اصطلاحی عصبه، انصراف ادله از شمول این دو به عنوان عاقله قطعی است و از طرفی هم می‌توان برای خروج این دو از عنوان عاقله به حدیث رفع استناد کرد. بنابراین پرداخت دیه بر طفل و دیوانه واجب نیست حال این سوال ممکن است مطرح شود که چگونه بر طفل و دیوانه پرداخت دیه واجب نیست اما آن‌ها ارث می‌برند؟ در جواب می‌گوییم ارث بردن، علت برای پرداخت دیه نیست، بلکه حکمت است و ممکن است کسی عصبه باشد ولی فعلا ارث نبرد. (زراعت، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۲۱۴)